

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ

Уређује

А. БЕЛИЋ

уз сарадњу

д-ра *Алексића Радомира* (Београд), д-ра *Вуковића Јована* (Сарајево), *Конеског Б.*
(Скопље), д-ра *Нахшигала Рајка* (Љубљана), д-ра *Скока Пејра* (Загреб),
д-ра *Стевановића Михаила* (Београд), д-ра *Томановића Васе* (Скопље),
д-ра *Храсте Миша* (Загреб)

XX КЊ. 1—4

БЕОГРАД

1953—1954

СИСТЕМ ЗНАЧЕЊА ОСНОВНИХ ПРЕТЕРИТАЛНИХ ВРЕМЕНА У ГОВОРУ ГАЛИПОЉСКИХ СРБА

§ 1. Као што је већ познато науци,¹⁾ у Пехчеву у источној Македонији живи група од стотинак породица српског порекла које су тамо досељене крајем 1922 год. из села Барјамича у близини Галипоља у Тракији (на територији данашње Европске Турске). Ови насељеници, названи у научној литератури Галипољским Србима, проживели су у околини Галипоља више столећа. О времену њиховог отсељења из Србије и о месту одакле су отсељени не постоје прецизни подаци. Њихова традиција тврди да су они пореклом из Јагодине.

Заинтересован за питање говора ове емигрантске групе и материјално потпомогнут од САН, ја сам у лето 1950 и поново у лето 1951 посетио Пехчево и забележио онде опсежан језички материјал. Језички подаци, по моме мишљењу, упућују на закључак да су Галипољци пореклом из северне Србије. Њихов матични говор, иако знатно различит од свих наших познатих говора, ипак је био најсличнији данашњим говорним типовима у источној Шумадији и југоисточном Банату, а имао је и нешто додирних тачака са тимочким дијалектом. Оваква лингвистичка ситуација могла је постојати највероватније у долини Велике Мораве или у њеној близини, што се слаже са предањем о пореклу из Јагодине (данашњег Светозарева). Томе предању и етнолог проф. Филиповић придаје висок степен веродостојности²⁾. Датум пресељења, судећи по језичким чињеницама, пада у другу половину XVI в. или прву половину XVII в. Ни овоме закључку не противе се етнографска факта³⁾. За нас је од нарочите ва-

1) Јеремија Павловић, Малешево и Малешевци, Београд 1928, стр. 36—37; Миленко Филиповић, Галипољски Срби, Београд 1946. Исп. и моје приказе односно белешке у ЈФ XVIII 336—338 и Гласнику САН II 314—315, III 278 и IV 322—323

2) Филиповић, о. с. 10.

3) Исп. у Филиповића, о. с. 19.

жности чињеница да говор Галипољских Срба наставља један супстратски говор данашње метанастазичке области северне Србије из доба пре смене становништва и дијалеката у тој зони и напосе пре продора косовско-метохиске миграционе струје у долину Велике Мораве.

§ 2. У овој расправи изложићу односе значења три основна претеритална времена у галипољском говору, остављајући потпун опис говора за други рад. Проблеми које ћу овде третирати актуелни су данас у нашој лингвистичкој науци. За дискусију која је у току свакако ће бити од користи и познавање прилика у галипољском говору. Додуше, по себи узете, оне претстављају само стање у једном, и то врло особеном, месном идиому. Међутим, с обзиром на велику архаичност овог говора, његове особине имају вредности као материјал за реконструкцију старијег српског стања. За елементе који су заједнички овом говору и другим нашим дијалектима може се с великом вероватноћом претпоставити да су постојали и у време пресељења Галипољаца.

§ 3. Постављајући себи за циљ да утврдим основне релевантне семантичке количине које одређују границе употребе имперфекта, аориста и перфекта, ја се овде нећу упуштати у питање модалних значења које по својој суштини сачињава посебну тему. Исто тако изван граница постављеног проблема остаје и значење плусквамперфекта.

§ 4. Метод којим сам се служио при прикупљању материјала за ову расправу био је непосредно бележење реченица из уста галипољских насељеника у Пехчеву, и то обично старијих људи. Реченице су бележене из невезаних разговора, често таквих које су Галипољци водили између себе, а једним делом и из дужих причања самих Галипољаца. Ниједна реченица није забележена као одговор на директно постављено питање по неком квестионару који би био начињен за ову сврху.

У току рада наишао сам на неколико појединаца са веома развијеним језичким осећањем чије су ми изјаве помогле да одредим однос између записаних примера и језичког осећања Галипољских Срба. Они су често умели да ми објасне шта се у неком конкретном случају жели казати употребом овог или оног облика, а исто тако и како се нешто може рећи, а шта њихово језичко осећање одбија као рђаво речено. Ја сам се и сам трудио да што боље научим говорити галипољски, у чему су ми ти појединци помагали свесрдно и с разумевањем. Кад год бих ја употребио напр. облик перфекта тамо гда би по њиховом осећању

дошао имперфект, они би ме одмах упозорили на то. На тај начин био сам у могућности да метод објективне анализе забележеног материјала употпуним у извесној мери оценом и контролом коју томе материјалу даје језичко осећање говорних претставника.

У доцнијој обради биле су ми од користи консултације са проф. Михајлом Стевановићем. Њему сам обавезан за мишљења и сугестије који су ми олакшали сналажење у извесним питањима. При одређивању односа галипољског језичког осећања према језичком осећању у другим нашим говорима који чувају аорист и имперфект била ми је драгоцену дискусија са мојим колегама Црногорцима, Петром Сладојевићем и Митром Пешиканом који врло лепо осећају имперфект и аорист у својим говорима.

§ 5. Прва и основна особина галипољског говора у односу на употребу времена коју овде треба истаћи јесте *добро чување* простих претериталних времена, *имперфекта* и *аориста*, и *њихова веома широка употреба*. Нема ниједног нашег дијалекта у којем би фреквенција јављања ових облика у живом говору била већа него овде. С друге стране, самим тим перфекту остаје релативно уско семантичко поље. Овако конзервативно стање могло се одржати захваљујући одвојеном животу Галипољаца. Они су остали по страни од крупних иновационих покрета који се врше или су већ извршени у већем делу наших дијалеката. Језичка средина у Тракији, са суседством грчког и турског језика, могла је само подржати чување старог стања. Оба ова језика знају за већи број претериталних времена, поред осталог и за имперфекте и аористе који по значењима унеколико одговарају српским. То, међутим, не значи да је галипољско стање секундарно развијено или можда преображено под утицајем ових језика. Галипољске прилике у овом правцу знатно се разликују и од грчких и од турских, које се, уосталом, такође озбиљно разликују између себе. Значења претериталних времена у галипољском говору не показују ниједне особине која не би била српска, а с друге стране имају одлика које су специфично српске односно словенске. Карактеристично је да постоје далекосежна подударана у овом правцу између галипољског стања и оног у другим српским дијалектима који чувају аорист и имперфект. Чак се може рећи да ће галипољски материјал, архаичнији и у понечему изразитији, просути у извесној мери нову светлост на прилике у тим говорима. С друге стране, додирне тачке са стањем у бугарском и македонском језику не треба објашњавати заједничким животом

у Пехчеву, већ широком сличношћу која постоји између употребе имперфекта, аориста и перфекта у тим језицима и њихове употребе у оним српским дијалектима који знају за сва три облика.

Имперфект

§ 6. Имперфект је у галипољском говору најчешћи облик у коме долазе несвршени глаголи у претериталној ситуацији. Њиме се означава трајање несвршене радње у прошлости. Примере који следе забележио сам у простим изјавама, дијалозима, препиркама и сл., једном речју не у приповедању него у разговору:

*Нѝјѝ ши лѝ^а1) сѝрак, трѝ^абуа^аше јѝш мѝра (= мало) да га урѝ^адѝш (= да га проредиш). — Тѝ си дѝшаво дѝцне, трѝ^абуа^аше јѝш рѝно да дѝђеш. — Ни трѝ^абуја^аше да мѝшнеш марѝмицу шакѝ, шрѝ^абуја^аше да је обѝ^асиш. — Сви га нѝ знаву (негативан одговор на питање да ли је неко био познат свима у селу где је живео). — Їмаше авѝѝја (= ловаца), тѝђаву (= одлажаху) ѝа стрѝ^ајаву (одговор на моје питање о дивљачи). — Склавѝњ, ушѝ је стѝарска рѝба, жѝне на прѝјаву склавѝњд (одговор на моје питање о значењу речи *склавѝњ*; изјава се односи на време кад су Галипољци живели у Барјамичу, — и уопште сви одговори који су се тicali живота у Барјамичу давани су по правилу у имперфекту). — Јѝ свѝ пѝ^асне ду (= од) бѝбе ми знам, ѝѝѝница со бѝ^асе (= оне што је била попадија). — Инѝ (= једна) дивѝја идѝн (= и један) мушкар шѝмо се јѝбаву (= љубљаху; говорно лице показало је притом на жбуње поред којѝга је малопре прошло). — Тѝ ѝмаше, ама ду бѝјѝно-ши-га зндѝа (= ти си имао, али од зноја твога оца; примедба на хвалисање саговорниково о имању које је имао). — Бѝ^аше шѝ-да (= био си и ти [с нама том приликом]), замѝсли се, ѝе се сѝ^ашиш. —*

¹⁾ Знаком *e^а* обележавам гласовну вредност између *e* и *u* коју у овом говору има *ѝ* у положају под акцентом или неакцентованом дужином. Других сложених или дијакритичних знакова за гласовне нијансе нећу овде употребљавати. Компликована фонетска транскрипција отежала би читање, а за разумевање семантичких проблема о којима је овде реч не би дала ништа. Стога ја ситне гласовне нијансе које немају фонолошку вредност не истичем посебно. Тако напр. глас који се изговара час у час *y^о* бележим редовно са *y*. Тамо где постоје већа колебања, као напр. између *e* и *u* у слоговима испред акцента, она ће се видети из мојих примера. — О карактеру свих ових појава биће речи у мом исцрпном раду о галипољском говору.

А: *Шѡ се учѣр замѣћаше* (= посрташе)? Б. *Замѣћаву се зашѡ бѣ^нву пѣјан*. — *Ја учѣр вѣкаву, вѣкаву* (тј. дошао сам под прозор и дозивао), *шѣ дѣ^н бѣ^нше?* — *Учѣр се вѣздан кѣшјаву, данѣске ми је лѣ^нѡ*. — *Учѣр ѡрѣву, данѣске кѡѣам*. — *Учѣр бѣ^нше здравѡ-ѡравѡ, данѣске ѡмри*. — *Тѣѡ н-ѡшѡм чѣшми, ѣнес* (= једва) *сѡзѣ, учѣр тикаше коно рѣка, данѣске ѡршѣла*. — *Цѣ^нли дѣн стружѣву дѣсакѡ*. — *Сѣноѡ нѣсам сѣѡ на ѡсѣ* (= послу) *бѣ^нву*. — *Мнѡго се разбѣјаш* (= разболеваш), *номѣн бѣ^нше ѡдлан, двѣ днѣ дѣже се мѣра, ѣѣне* (= опет) *се рѣзболи*. — *Шѡ се учѣр смејаште?* — *Ѣмаште ли мнѡго гусѣѣ на Пѣшрѡвдан?* — *Лѣнѣ бѣ^нше инѡ ми ѡво глѡво, вѣгдине јѡбу двѡј*. — *Нѡндѡк* (= тада, тј. у време док су Галипољци живели у Барјамичу) *шѡкѣ сѡдѡва нѣ^нмаше, лѡнѡдва* (тј. нису знали за лонце). — *Нѣѡрш* (= раније) *пржѣваше [во], рѣзболи се сѣш, не ѡржѣва*.

У већини ових случајева имперфект је једини употребљив облик. Тако напр. језичко осећање наших Галипољаца одбија категорички реченице као **учѣр сам кѡѣѡво* и сл.; они би увек рекли *учѣр кѡѣѡву*. Већ сам поменуо да су појединци са најразвијенијим језичким осећањем умели и мене да исправе кад бих употребио перфект у оваквим случајевима.

Готово за све наведене примере карактеристичан је моменат преношења у мислима у једну дату ситуацију у прошлости, везану обично за неку другу радњу. Значење имперфекта не ограничава се на просту констатацију, већ обухвата и везивање те радње за одређено време на које се мисли.¹⁾ У неким примерима то је изричито наглашено, али и у другима може се осетити овај моменат. У примеру *Нѣјѣ шѣ лѣ^нѣ сѣрак, шрѣ^нбуѣше јѡш мѣра да га урѣ^ндѣш* облик *шрѣ^нбуѣше* не везује се за коју било прошлост, већ управо за одређено време кад је дотични редио кукуруз (*сѣрак* = кукуруз) на њиви. Исто тако у реченици *Шѡ се учѣр замѣћаше?* не мисли се на неко посртање у којем било тренутку у току јучерашњег дана, него на посртање у тренутку кад је говорно лице наишло и видело саговорника. Употреба облика имперфекта вреди, дакле, као ближа одредба уз опште временско значење прошлости: у нашим реченицама она уноси нијансу „онда кад си редио кукуруз“ одн. „онда кад сам те видео.“

¹⁾ Исп. честе Мусићеве напомене „у одређено вријеме“, „мисли се на вријеме“ у његовим расправама у Гласу СХХI, СХХIII и СХХVI.

Ове чињенице доводе нас пред познати проблем могућности употребе имперфекта у синтаксичком индикативу. Док А. Стојићевић¹⁾ говори често о значењу имперфекта у индикативу, проф. М. Стевановић,²⁾ побијајући вредност Стојићевићевих примера, поставља питање да ли имперфекта уопште може бити у индикативу, пошто се „скоро редовно... њим означава трајање глаголске радње напоредо с неким тренутком у прошлости”³⁾. У овом смислу одиста ни галипољски примери нису у индикативу. Чиста радња у прошлости, без обзира на коју одређену временску ситуацију, изразила би се перфектом (§§ 28—30).

С друге стране, ово не значи да су галипољски примери сви у синтаксичком релативу на онај начин на који су то напр. гномски или историски употребљена времена. Додуше, паралелност са одређеним тренутком у прошлости често је изражена прилогом (*учђр* или сл.) или се разуме из околних делова реченице, али има и примера где имперфекта стоји слободан, без ослоњања у самом контексту (исп. међу примерима у првом пасусу). Ослањања на моменат ван садашњости везан за неку другу радњу има и ту, и то ослањање детерминише употребу имперфекта, што је све довољно да ситуација не буде чист индикатив, али с друге стране једино упућивање на тај моменат лежи у самој употреби облика имперфекта. Не може се рећи да је овакав облик потпуно лишен способности временског одређивања радње. Сама говорна ситуација не мора увек бити довољна да се одмах разуме да се ради о прошлости и то баш о одређеном моменту у прошлости. И једно и друго објашњава нам потпуно тек сам имперфекат⁴⁾. Тако би се у првом наведеном примеру (*Није...*) место облика имперфекта могао мирне душе ставити презент или футур и цела реченица значила би нешто друго, из чега је јасно да сама говорна ситуација не захтева прошлу радњу. У оваквом случају не може бити говора о некој заменљивости имперфекта каквим другим

¹⁾ Значење аориста и имперфекта *passim*.

²⁾ ЈФ XIX 279—283.

³⁾ Мишљење да се имперфекат употребљава „искључиво у синтаксичком релативу“, изражено категорички, али без аргументације, налазимо у Милетића, Црмнички говор, СДЗб IX 550.

⁴⁾ Исто важи и за велики део осталих примера у првом пасусу. Симптоматична је чињеница да је много пута сама употреба имперфекта била довољна као алузија на то да се одговор на неко моје питање односи на барјамичку епоху, иако то у питању није било прецизирано. Ово се у одговору често подразумевало чак и без неке ближе одредбе, као што је „у *ид време*“ или „у *сѐлу*“ (тј. Барјамичу; у конкретном случају ово није само месна, већ и временска одредба).

обликом без промене материјалне садржине исказа, а исто тако ни о равнању имперфекта према некој другој временској одредби (прилогу, времену у каквој другој реченици или сл). Осим тога ни термин „неправа употреба“ не би добро одговарао стању ствари. Ако је ова употреба имперфекта неправа, која би онда била права? Док напр. код историског презента или футура имамо пребацавање облика из нормалне, типичне ситуације у неку другу, овде имперфект стоји у својој класичној временској ситуацији: означава прошлост и то баш онакву прошлост каква је у складу с његовом дефиницијом — о неком пребацавању нема ни помена. Све ово показује да је питање односа између релатива и индикатива врло деликатно, да није сваки релатив једнак и да све карактеристичне одлике релатива не важе подједнако за све категорије које се називају тим именом.

Што се тиче значења истицања дугог трајања радње, материјал показује да у овом говору тај моменат код имперфекта није обавезан. Има примера који значе само толико да је радња у једном тренутку била у току. *Шд се учѣр замѣћаше* значи само „Зашто посрташе онда кад сам те јуче видео?“ Има и примера где је радња дуготрајнија (*Цѣли дѣн сѣружѣву дѣсака*), али и ту је значење дуготрајности изражено другим језичким средством (у конкретном случају прилошким изразом *цѣли дѣн*), а на имперфекту лежи само значење трајања паралелног са датим временским отсеком¹).

§ 7. Као и у другим говорима, имперфект је нарочито чест онда кад означава трајну радњу за време које се догодила или догађала радња другог глагола:

Ја кеш и вѣди (=видех), *они бѣву ѿјидни*. — *Јѣ га вѣди*, прдрк јѣ ѣше (= подрхтаваше). — *Ја ке(ш) шѣхо*, *млѣко кѣпѣше*. — *Учѣр ја прѣхо до шѣље*, *ши бѣше унѣше*, *звѣждаше*. — *Ми кед бѣмо млѣди*, *сундѣрѣгу шѣѣмо* (= по сву ноћ смо скитали). — *Инд крѣстица бѣше*, *мѣра је ѿфранца* (= мало је почешах), *лицѣ ми нѣјуни крѣста*. — *Гѣв да ѿзабѣјам свѣ* (коље), *ама нѣмаше клѣнца*. — *Имѣше вѣдеке идѣн*, *тѣпѣше ѿ шуђѣ жѣнѣ*.

У оваквим реченицима имперфект најчешће обележава стање или ситуацију која претставља врсту подлоге на коју долази нека радња.

¹ У нашем књижевном језику проф. Белић налази две нијансе значења: и „истицање трајања“, „дуго трајање“ и „само трајање“ (Ист. сх. јез. II св. 2 стр. 222).

Има и примера у којима се имперфект употребљава за неку радњу или стање чије је трајање прекинуто новом радњом:

Никољко годџина тѣ^нрѣмо ђдеш, пџсле га пџрдсимо (= држасмо се обичаја, после га остависмо). — *Инџ цџглу дивџку* (= кћер) џмаше, *џмри* (= па јој је и та...). — *Шо џмаше, свѣ пџрдџја* (= испродава), *пџѣ^нде*. — *Никољко дџнџ у сџџњу пртрпнџјаше* (= подрхтаваше), *сџш нѣће како га џдни* (= одведох) у цркви пр ванђѣље.

Имперфект овде не означава прекид радње, чак ни трајање до прекида, већ само трајање пре прекида. По томе се он разликује од аориста имперфективних глагола. Сам прекид обележен је обликом аориста у следећој реченици (*пџрдсимо, џмри, пџрдџја, џдни*). У већини примера имамо у ствари две временске ситуације: прву с којом је радња имперфекта паралелна и у којој она траје несвршено (*Никољко годџина шѣ^нрѣмо ђдеш*) и другу у коју пада остварење радње изражено аористом (*пџсле га пџрдсимо*).

§ 8. У народним приповеткама и песмама имперфект долази ретко. О овоме и о неким другим моментима у вези са значењем и употребом имперфекта в. у §§ 13—15.

§ 9. Имперфекта перфективних глагола у галипољском нема. Исто тако нема ни преношења употребе наставака имперфекта на облике аориста (та појава долази спорадично у говорима источне и јужне Србије.¹⁾

Аорисџ

§ 10. По својим основним цртама употреба аориста у галипољском говору одговара оној у књижевном језику.

У синтаксичком индикативу аорист обележава радњу извршену или завршену у прошлости, обично непосредној или скорошњој. Као и другде, и у галипољском се овај облик нарочито често употребљава при јављању или констатовању и у питањима:

Ђшо шџ напраи, прџли млѣ^нко. — *Дџџо и јџ кр вџс*. — *Убџдџ се, шрњ ми улѣ^нзе*. — *Уфџти* (1 јд. аор.) *инџ шџче, нѣ^нма крџлџ*. — *Нџкџши ми пурѣ^нза, рџке ми чџсџе*. — *Овсџви* (= осице) *ми ујѣ^ндосе*. — *Набрџдила наџо, брџдо не мџг* (1 јд. аор.) *да наџем*. — *Кџке испџшти* (1 аор.), *хџѣро, ја ни вѣ^нџам* (= не видим), *шџ и удѣ^нни*. — *Прсѣ^нде ми* (залогај у грлу), *дџ* (= дај) *ми да се наџјем вудѣ*. — *Мнџго ни пџтраџи* (при ценкању: много си [новаца] од нас потражио).

¹⁾ Белић, ДИЈС 548.

Мно̀го го̀дѝна прѣ̀дше. — Врѐме љла̀ди (= захладне). — Ко̀цѝ ма̀гѝре бѝде (= прилично си магаре постао, тј. прилично си порастао), пѝмеш ти нѝ да до̀ђе. — Рука̀ ми љзвади к̀лѝбѝка (= изишли су ми пликови на руци; одговор на питање зашто је рука замотана). — Јѝ ти га п̀уно да̀до, а шѝ ми га п̀рѝзно да̀еш. — Ми ти ѣ̀мо и вратѝмо се, а шѝ јѝш (= тек) ќе да̀деш (пример из дијалога, констатација с нијансом пребацавања саговорнику који још није отишао). — Донѝ"сѝ (= донеше) ни (нам) м̀у-жеви ду шѝ вудѝ шо ш̀ра̀жиш. — Го̀гу да̀рува невѝ"сѝа, а на̀с нѝ хти (одговор по повратку из сватова на питање ко је био обдарен). — Јѝ му да̀ва, а он нѝће. — Исключѝзо ѝа па̀до ѝа бѝдо ка̀ло (= испрѝах се) усш̀ра̀к. — Пѝгори ѝгањ, п̀ла̀мења нѝ"ма, свѝ оглѝњи ста̀досе (= остадоше): до̀неси углѝњи да исш̀ичѝмо ко̀но на ра̀жањ. — А. На̀ђо инѝ ју̀ву (= једно гнездо), ѝма јѝрбѝчѝћа ма̀лички. Б. А да љдемо да и уфѝшимо! — А. Сш̀уѝмо, чѐкамо во̀деке да ѝрѝђе камиѝн. Б. Ни сш̀ѝѝше, јѝн ти ѣ̀е до̀нѝга дру̀гога п̀уша. — А. Шѝ ни извѝдиш ш̀рњ? Б. Мучѝ се да га извѝдим, ни мо̀г да га извѝдим, ја̀ко дебо̀ко улѝ"за̀во.—

А. Јѝ"де ли м̀ра? Б. Ах, напушѝ се (толико је јео да се надуо). — А. На̀стри (= наоштри) ли нѝш? Б. На̀стри га, на̀стри га (= наоштрих...). — А. Цѐли да̀н сш̀ру̀жѝву да̀сака. Б. Пѝ-струже ли и свѝ? А. Не мо̀к (= не могох), сш̀ѝдоше (= о-) ми нѝки два̀с да̀сака. — А. Дѐшѝ ли крстѝсте? Б. Нѝје кршѝѝено. — А. Ко̀ пѝдиза (= пѝкупѝ) увѝ ка̀лабала̀кѝ до̀влѝш? Б. Јѝ и дѝго, ја̀ и подѝза. — А. За ко̀га диѝѝсте? Б. Ми до̀ђѝмо за на̀шого ју̀нака, за ва̀шу дивѝјку (формула при сусрету у дечјој игри). —

Пѝкваси ли се? — Пасѝј свѝри ли? — Упрѝи ли га? — Пѐшѝ (= петлови) ли запо̀јаше? — Йзмири ли је (= јој, тј. њиви) јѝбу чишѝри сш̀ранѝ? — Увѝја (= овеја) ли жѝшо? — На̀пѝса ли? — Обр̀нисте ли ш̀раву (= јесте ли преврнули сено)? — За̀пѝса ли га? — Он ли ти нѝ рече? — Ко̀ га љкра̀де? — Ко̀ пѝклачи (= изгази) ба̀јчу? — Шѝ му бѝде, ку̀й марѝњи (= шта му би, ког врага)? — А вѝ шѝ уснисте? — Шѝ ти на̀клати (= шта ти наприча)?

Велики део ових примера одговара дефиницији проф. Белића по којој „у разговору (у смислу синтаксичког индикатива) аорист значи радњу која се извршила непосредно пред моментом саопштавања“¹⁾. Ипак има и знатан број примера у којима се не би могао употребити временски прилог *сада*, а који су ипак несум-

¹⁾ ЈФ VI 114.

њиво у индикативу. Таква је изјава *Ми шићѓмо и врѣшѣмо се, а шиј јѓш ће д-ѣдеш* (наравно у погледу првог глагола), а на исти начин и изјава *Јѣ ши га пѣно дѣдо, а ши ми га прѣзно дѣеш*, такво је објашњење *Рукѣ ми ѣзвади клѓбѓка*, такво је и објашњење *Исклѣзо па пѣдо па бѣдо кѣло устрѣк* које долази после саговорниковог питања зашто је одело говорног лица блатњаво, таква је изјава *Гѓгу дѣрува нивѣсѣша, а нѣс нѣ хѣши*, па реченица *Јѣ му дѣва, а ѓн нѣће* и други примери у истом пасусу. Исп. и констатацију *Жѣвува шеесѣш гѓдѣна* (§ 17) где *шеесѣш гѓдѣна* не ставља реченицу у релатив пошто не садржи праву временску одредбу (не казује „када“ са радња вршила), него уствари количинску меру.

§ 11. За дате примере карактеристичан је у основи исти моменат који се јавља код имперфекта: говорно лице мисли на време и ситуацију кад се радња догодила, с тим што је овде тај временски моменат у већини случајева „сада“ (= малопре). Разлика према имперфекту лежи у томе што аорист не захтева неопходно ослонац у некој другој радњи или каквој било другој одредби, саопштеној експлицитно или имплицитно. Ова разлика заснива се на основној разлици у значењу ова два времена. Имперфекат значи несвршену радњу у прошлости узету као процес, као нешто што је било у току, а то је само по себи недовољно одређено. Ако се не би везала за неко време познато и по чему било другом, таква би радња лебдела у безваздушном простору. Податак „била је у току“ неминовно повлачи питање „када?“ и, наравно, одговор „тада“. Што се тиче аориста, он значи да се радња извршила у прошлости у време на које се мисли, али, пошто се ради о извршењу, а не о трајању, није потребан паралелизам ни са чим другим и као једини неопходан критеријум остаје тренутак говора. Свршеност аориста даје довољну границу према садашњости.

Најчешћа употреба индикативног аориста за радњу остварену непосредно пред тренутком говора врло је природна. У дубљој прошлости, ако се не мисли на радњу као голу чињеницу, без везе с моментом и ситуацијом остварења (у том би случају дошао перфект), обично се појављују и други моменти који време ипак ближе одређују и постављају у контекст који по себи претставља еквивалент за једно „тада“ а тиме, наравно, доспевамо до релатива¹⁾. Од нијансе једнога „тада“ нису сасвим слободни ни неки од наведених примера за аорист у прошлости која

¹⁾ Исп. опсервацију проф. Белића о ситуацији „сада“ као карактеристици употребе аориста у индикативу и „тада“ као обележју релативног аориста (ЈФ VI 114).

се не може назвати непосредном. Тако напр. онај ко је рекао *Гдгу дѣрува нивѣ"сша, а нѣс нѣ хѣи* подразумевао је ту „онда кад смо били на свадби“, „онда кад су се делили дарови“. Онај који је поставио питање *Он ли ти нѣ рече* не мисли ту „Зар ти он није казао (кад било и где било)?“, већ „Зар ти не рече онда кад сте се видели (у међувремену од догађаја о којем је требало рећи)“. Ипак је овде нијанса „тада“ толико бледа да не крњи ниуколико способност временског одређивања која лежи у облику аориста. Управо, та се нијанса налази у самој чињеници да је употребљен аорист, а не, рецимо, перфект. Све ово одговара ономе што је већ речено поводом неких примера за имперфект (§ 6), само с том разликом што се код имперфекта релативски елемент ипак знатно јаче осећа.

§ 12. Припадање релативу стоји, међутим, ван сваке сумње тамо где је време прецизније означено прилогом или другом реченицом.

Ја учѣр мнѣго тѣрка. — Вѣздан шкѣ, и зѣт кѣ га. — Нумѣнке (= прекјуче) се покѣрѣмо (= посвађасмо), бѣдомо дѣ двој сѣла (постадосмо странци један другоме). — Учѣр јѣ шѣкѣнем га достѣго. — Ја учѣр ѣијѣнем вудѣ не вѣ"ди (= не видех), пргѣта инѣ ѣијѣвицу, улѣ"зе ми нѣишѣо у ѣсѣа. — Ми ду сѣла (= из Барјамича) двѣ ѣушѣ пубѣ"гомо. — Мнѣго се разбѣјаш, номѣн бѣ"ше бѣлан, двѣ днѣ дѣже се мѣра, ѣѣне се рѣзболи. —

Дѣшаво Арѣин да ѣзне дѣ"ше, а јѣ га не дѣдо (исп. и друге примере дате због имперфекта у § 7).

Посебна је ситуација у реченицама са прилозима *данѣске* и *вѣгдине* (= ове године). Иако и ти прилози претстављају временске одредбе, њихово значење допушта радњу и у прошлости, и у садашњости и у будућности. Стога глаголском облику у овом случају у много већој мери припада својство правога временског одређивања него што је то случај у примерима с другим прилозима (*учѣр, лѣнѣ*). Отуда нема правога релатива у примерима као:

Учѣр бѣ"ше здѣво-пѣво, данѣске ѣмри. — Кѣко лѣкѣшѣ ѣзѣтка данѣске? — Вѣгдине инѣ ѣѣву бѣбо посѣдѣмо.

Релативски карактер употребе аориста није изразит ни у реченицама као *Инѣ ѣѣглу дивѣјку ѣмѣше, ѣмри или Шѣ ѣмѣше, свѣ пѣпрдѣја*. Реченица с имперфектом даје додуше некакав временски ослонац аористу, али још увек није довољна да тачније одреди време кад се извршила радња обележена аористом. Исп. и *Инѣ крѣсѣица бѣ"ше, мѣра је по фѣрѣнѣца, лѣѣѣ ми нѣпунѣ крѣсѣа*.

Занимљив је случај реченице *ѣмѣву да доѣрем кр Сѣамбо-лѣине кѣѣе, сѣд га доѣра и доѣђо вѣд да ѣрем*. Овде је прису-

тан временски прилог и реченица је бесумње у релативу, али баш тај прилог истиче ону временску нијансу (непосредно пред тренутком говора) коју најчешће има аорист у индикативу.

Синтаксичком релативу припада и врло обична употреба аориста у живом причању:

Кака је зла жена, дође ња усече пређу, уснѡву, ња ўзе рáзбој, нѣ чека још два дана. —

Ја ви́кни (= викнух) де́ца (= децу): „Оше вам, де́ца, да ви да́м свѣмѹ.“ Свѣ де́ца дођѡше, ја и (= им) дадо. —

Ти́ђо да пѣлѣви, мнѡго рѡсе ѡмаше, сѣдо док изи́ђе сѹнце лѣпѡ, исплѣто бáрем чарáшу ми, пѡсле попљѣви, мѣра (= мало) ѡмаше, бѣше сѡло (= остало) ду нумáнеке (= од прекјуче), попљѣви га, дођѡ, замѣси лѣба, ѡа јѡише нѡне нѣ да бѡне (= неће да се смркне), велики да́нове. —

Уфа́тѣ га на нивѡграду, на кру́шку, издовѣја га (излемах га), ако смѣ нег дође. —

Ми сидѣмо два дни, ни́што не могѡмо да напѣймо, кáко ти́ђѡмо, шáко дођѡмо. —

Ћм чѹ пѣшли појѣју, говорим са́ма сѡбом: „Ћдлакша нѡн кáреке“ (= већ). Пѡсле не кти да лѣгнем, замѣси лѣбац, за сѹштра рáно да ѡдем на жѣшви. —

Ми с шубѡм кѣш се уфа́тимо да се кáрамо, шуй (= твоји) свѣ врс минѣ нáрнѣше (= насрнуше). —

Учѣр се пуштѣше двѣ чѣлѣ (два роја), инѹ уфа́ти, инá ми побѣже у пáнини, ни мѡг да је уфа́шим. —

Данáске зáвери даш (= пљусну киша), ама пѡсле ке(д) запѡкѡше инѣ да кујрѣце да пáдају (= кад започе и један град да пада). —

Дѣно сѡјáше лѣпѡ, пáде на зѣмји, ѡскокоти ѡчи му, д-усѡа му пѣне запѡкѡше да шичѣју, уплáшѣ се ја-да (= и ја), нѣма вудѣ-да да га пѡквáсим, чѣлѡ му. Ћле бѡк пѡмогни ѡа се ўтрѣзни. Па сáш је шáко коно бѹнав. —

Ушѣ јунáк ўзе свѣшá гѡсѡѡју (= икону богородице), Јáња ўзе бѡга гѡсѡода (= Христа), Кѡсѡа ўзе свѣшáга Димѣшру (из описа неке литије).

§ 13. У досад наведеним примерима говорно лице саопштава догађај који је само доживело, што значи да није за њега чуло од другога, већ га је својим чулима запазило. Исто вреди и за примере с имперфектом у §§ 56 и д. То значи да се и на галипољски говор може применити опажање које је у овом правцу учињено, на овај или онај начин, прецизније или мање прецизно,

поводом неколико наших говора, тако поводом говора Пиве и Дробњака,¹⁾ затим црмничког²⁾ и ђаковачког.³⁾ Иста је особина позната и македонском⁴⁾ и бугарском језику,⁵⁾ где је сва глаголска система прожета разликовањем категорија доживљеног и недоживљеног, што све важи уосталом и за суседни турски језик⁶⁾. Из овога не би требало извести закључак да је галипољско стање прост одблесак турског. Раширеност појаве у другим нашим дијалектима не може се објашњавати турским утицајем. Он је у галипољском могао само подржати стабилизацију већ постојећег стања. Интересантно је, уосталом, да је момента доживљености као мерила употребе имперфекта било и у индоевропском прајезику.⁷⁾

§ 14. Има ипак једна категорија у којој проста претеритална времена долазе да означе нешто што говорно лице није само доживело. То су питања. Она се морају посматрати издвојено. У интерогативним реченицама доживљена прошлост 2 л. вреди колико и доживљена прошлост говорног лица.⁸⁾ То је и природно: питања

1) Вуковић, ЈФ XVII 84.

2) Милетић, СДЗБ IX 544.

3) Стевановић, СДЗБ XI 147. Исп. сличну констатацију поводом имперфекта у књижевном језику у Стевановићевој Граматици српскохрватског језика, Београд 1951, стр. 431, и поводом оба облика, аориста и имперфекта, у Стојићевића, Значење аориста и имперфекта у српскохрватском језику, Љубљана 1951, *passim* и опет у Стевановића, ЈФ XIX 274 (овде најпотпуније). Ова особина остала је незапажена од ранијих испитивача свакако зато што је основни метод њиховог проучавања била анализа текста, а баш њихови извори, Вук и Љубиша, одликују се уметничким ставом (често народног) приповедача одн. певача који о стварима које су производ литерарне фантазије прича тако као да их је сâм доживео. Стога су ти текстови, иначе препуни драгоцених особина, неподесни за констатовање разлике између начина причања доживљених и недоживљених збивања. — Треба, међутим, напоменути да су у галипољском говору границе категорије доживљеног схваћене нешто шире него другде: у појединим граничним случајевима Галипољци се сразмерно лакше одлучују за проста претеритална времена.

4) Круме Кепески, Македонска граматика, Скопје 1950, стр. 89 и 90.

5) Исп. напр. Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache* 253; Beaulieux, *Grammaire de la langue bulgare* 330—331; Андрейчинъ, Основна българска граматика 263—264.

6) Godel, *Grammaire turque*, Genève 1945, 43—44.

7) Brugmann, *Kurze vergleichende Grammatik*, Strassburg 1904, 573.

8) Први који је код нас истакао значај доживљене прошлости „лица коме се говори“ био је проф. Стевановић, ЈФ XIX 274 (исп. и пре тога његову формулацију „пред очима лица што учествује у говору“, Граматика 431). Проф. Стевановић, додуше, не наглашава да се ради о упитним реченицама, али се то из његових примера јасно види. Значај питања у овом погледу код нас је први изричито нагласио Петар Сладојевић у свом предавању о значењу имперфекта у Лингвистичком серклу при Институту за српски језик САН одржаном 20 марта 1953.

су ситуација у којој се говорно лице преноси и уживљава у саговорников доживљај. Отуда између глаголских облика у питањима и оних у одговору по правилу постоји слагање. — Исте ове прилике владају и у бугарском језику: „Въ въпросителни изречения употребата на форми за прѣко изказване при минали действия зависи не отъ отношението на говорещото лице къмъ действие, а отъ отношението на лицето, къмъ което се обрѣщаме.“¹⁾ Исп. и за праиндоевропски: „Insbesondere wurde der Imperf. gebraucht, wenn der Sprechende aus seiner Erinnerung etwas mitteilte oder an die Erinnerung des Hörenden appellierte.“²⁾

Упоредено са причањем у коме перфект игра главну улогу, причање које се ослања на аорист и имперфект одликује се већом непосредношћу и свежином.

Једна важна одлика овога стила причања у галипољском говору лежи у томе што се аорист и имперфект, за разлику од перфекта, не могу лако заменити историским презентом који тражи дужу и организованију, али мање непосредну нарацију.

§ 15. У складу је с изнесеним појавама и то што у народним приповеткама галипољских Срба аорист и имперфект долазе сразмерно ретко. Додуше и ту имамо причање, али оно је далеко од приповедача. Он у догађајима није учествовао нити их је уопште видео. На место аориста и имперфекта ступа перфект и историски презент. Исто вреди и за препричавање стварних догађаја за које приповедач зна по слушању. Карактеристичан је почетак причања:

Слѹшаву иданѹш, бајд ми гвѹраше инѹм човѹку да ѳн [бајд ми] натерѹјаво ѳвце да се мѹзвју, а кѹка (=стриц) ми мѹзаво ѳвце инѹм (=с једним) чувѹком, Сшѹпѹном.

Оно што памти по непосредном сећању (како му је отац приповедао), приповедач изражава имперфектом, а чим пређе на причање самог догађаја, он прелази на перфекат без копуле.

Једина ситуација у приповеткама у којој су аорист и имперфект обилније заступљени јесте дијалог. То је и природно: у дијалогу лица најчешће говоре о ономе што су сама доживела. Иначе, у самом приповедачевом тексту проста претеритална времена долазе по изузетку. Управо, појављује се једино аорист, а и то само на најживљим местима причања:

По пѹшу шѹђаћем рѹкао: „Чѹка да удрѹжем инѹ лубанѹцу, ће д-ѹма зѹица у лубанѹци.“ Инѹ рѹзѹћем лубанѹцу ѳн (док је он резао лубеницу), зѹиц ѹс фѹкни и пубѹже.

¹⁾ Андрейчинѹ, Основна бѹлгарска граматика 289—290.

²⁾ Brugmann 1. с.

Пишѿо га кѿко ѿма да му ѿлаћа. Фурѿнѿија му рѿкне "Валѿко". Он му даде млѿго веће ѿра него шо је имѿо да да.

Понесен причањем, приповедач се у најзбудљивијим тренуцима уживљава у ситуацију и саопштава догађаје као да их је сам доживео. Али оваквих места има врло мало. Она су само ретка острва у причању које је иначе све у перфекту и презенту.

Као што је јасно већ из претходног параграфа, галипољски се у овом правцу слаже са другим нашим говорима који иначе обилно употребљавају имперфект и аорист. Овамо спадају, осим досада поменутих, и дијалекти призренско-тимочки (од којег је, уосталом, већ поменут један перифериски говор) и косовско-ресавски. Особине тих дијалеката огледају се у текстовима народних умотворина на крају студије А. Белића „Дијалекти источне и јужне Србије“, студије М. Станојевића „Северно-тимочки дијалекат“¹⁾ и речника Гл. Елезовића, а исто тако и у причама из Ресаве које је прикупио М. Ивковић, а које су објављене у СЕЗБ ХЛ. Ако прегледамо приповетке у тим збиркама констатоваћемо свуда да имперфекта и аориста има сразмерно врло мало у односу на иначе честу употребу тих времена у истим дијалектима. Ја сам пробе ради прегледао последњих шест приповедака у прилогу рада М. Станојевића²⁾ и установио сам да проста претеритална времена у самом причању уопште не долазе (костур причања и ту сачињавају облици перфекта и презента), док је у дијалогу заступљен аорист у приличном броју примера.

§ 16. Ни у народним песмама Галипољских Срба аорист и имперфект нису много чести. И ту ова времена долазе понекад у дијалогу, а кад се јаве у описима ситуације или радње подижу стилску вредност песме:

*Вајазин добар јунак
Вино пијаше,
Стара му милна мајка
Ју-двор шеташе,
Прва му милна љуба
Диван стојаше,
Мала - ј - му милна сестра
На рѿш служаше
(почетак једне песме).*

¹⁾ СДЗБ II 431—457.

²⁾ Стр. 447—457.

(У другој песми пошто је испричано о десетогодишњем отсуству јунаковом:)

*Прâв се ѓрâши, дѣм се дѣже,
Кбњ зâвѣска, двбр зâзвони...
Изѣшлâ - м је Пâвлова мајка
Те се загрѣли Пâвлу за грѣло.*

Ипак је у песмама употреба простих претериталних времена сразмерно лакша него у приповеткама. То треба објашњавати тиме што народни певач иступла као уметник у много већој мери него што је то могућно приповедачу (позната је чињеница да писац-уметник приповеда као да је догађаје сам видео и, у складу с тим, слободно се служи временима за доживљењу прошлости тамо где их народни приповедач не би употребио). Ова разлика између поступка народног приповедача и певача заснована је на разликама у карактеру текстова приповедака и песама и на разликама између ситуација у којима се они репродукују. Песме су стереотипизирани текстови који се уче напамет и напамет певају, а само певање је сасвим специфична врста општења. Текст приповетке ствара се, међутим, изнова приликом сваког казивања. Усто се приповетке казују лицем у лице са слушаоцима у ситуацији која се не разликује толико од нормалног разговора с људима. Стога народни приповедач по правилу не покушава да се влада као да је догађаје сам видео.

§ 17. Већ из досад навођених примера може се разабрати да је аорист имперфективних глагола сасвим обичан у галипољском говору. Језичко осећање за овакве облике врло је свеже и они се одишта не замењују у употреби с облицима имперфекта истих глагола.¹⁾

У материјалу галипољског говора оцртавају се две категорије употребе оваквог аориста глагола који се убрајају у имперфективне.

У великом делу примера, и то баш у онима који се могу сматрати типичнима, аорист је ту зато да покаже временски ограничenu трајну радњу у прошлости. Истина је да овим није промењен вид трајних глагола који и ту остају трајни²⁾, али је с друге стране овде присутан још један елемент: радња се узима

¹⁾ Исп. Белића, СДЗБ II 94, Љ. Стојановића, ЈФ II 191 и Мусића, ЈФ V 27 насупрот Маретићу, Грам. 529, и другима, у најновије време Стојићеву, Значење аор. и имперф. 96.

²⁾ Исп. констатацију проф. Белића „... глаголски вид, у једном случају перфективни, а у другом имперфективни, није се нимало изменио у аористу“ (ЈФ V 173).

као свршена¹⁾ и то не у смислу „завршености“ ни „потпуне извршености“, већ у смислу прекида, престанка вршења²⁾). Ово значење ограниченог, свршеног трајања³⁾ може да послужи као школски пример за разлику између појмова трајног и несвршеног. Мада трајност није напуштена, овде се јавља и моменат свршености. Употреба облика аориста имперфективних глагола одмах изазива претставу о свршености, готовости радње, дакле исту претставу коју сугерирају облици свршених глагола у ма којем времену употребљени⁴⁾:

Лѣго да сѣим, вѣјѣ се, вѣјѣ се, не мѡг да засѣим. — Јѣ му дѣва, а ѡн нѣће. — Жйвува шеесѣш гѡдѣна. — Ја живѣва, живѣва дук вѣди ду унѣчѣша ми унѣче. — Ноћѣс игрѣмо, пѣмо, веселѣмо се до усванѣвѣње. — А. Шѡ ни извѣдиш шрѣ? Б. Мучѣ се да га извѣдим, ни мѡг (= не могох) да га извѣдим, јѣко дебѡко улѣзаво. — Пѣше, пѣше док се оѣше. — Сѣди ниѡколко дѣнѣ, лѣѣѡ ми гледѣше. — Двѣ дѣна сѣди (= сѣдѣх) у шѡм сѣлу. — Пошѡкѡ ше (= „потукох се“, „цркох“) до смѣја; шѣѣо нѡш мѣра, слѣша ушѣ чѡвѣк шо бисѣди. — Ја на млѡго мѣсѣша стѡја, у млѡго гѡзда. — Ја учѣр мнѡго трѣка. — Трѣка, трѣка, жѣва вѡда бѣдо. — Ўфѣшѣ идѣн дѣш (= дажд), ама нѣ трѣпи (= не траја) мнѡго. — Ту дѣмо (= ходисмо) двѣ днѣ и двѣ нѣћи. — Чѣкѣмо (= чекасмо), чѣкѣмо, шѣ ни дѡђе и ми ѡјѣдомо. — Инѡ дѡбо чѣка, лѣго.

Док се у имперфекту на радњу гледа као на процес који је у дато време био у току, без обзира на границе његовог трајања, овде се радња узима у читавој дужини оствареног трајања, уз наглашавање ограничености. За разлику између значења ова два времена карактеристичан је пример *Сѣди ниѡколко дѣнѣ, лѣѣѡ ми гледѣше*. Радња друге реченице (*гледѣше*) паралелна је с

¹⁾ Исп. дефиницију проф. Белића поводом једног примера: „свршим вршење извесног посла“ (ibid.)

²⁾ Ову дистинкцију дао је проф. Белић, ibid. 172—173.

³⁾ У том смислу тачна је и Мусићева дефиниција: „... значи да се радња имперфективног глагола у прошлости извршила“ (ЈФ V 27). Сам Мусић објашњава да се „имперфективна радња [изврши] тим, да се и врши и сврши“ (ibid 28). Прецизније би било да је рекао „... да се врши и престане вршити“.

⁴⁾ Ова комбинација не значи да је видска вредност радње изражене обликом аориста имперфективних глагола слична видској вредности перфективних глагола чија сама семантика претпоставља извесно трајање радње (тип *ѡѡричѣши, ѡѡричѣши*, па и *исѡричѣши*). Код глагола овога типа на трајање се не мисли, а доминира „ограничавање вршења глаголске радње на један извршени тренутак њен“ (Белић, ЈФ IV 3), док се аористом имперфективног глагола наглашава и само трајање исто колико и његове границе. Отуда овакав аорист задржава свој вид, док су поменути глаголи, наравно, перфективни.

радњом прве. Кад би имперфект, како то многи мисле, значио пре свега радњу паралелну другој радњи у прошлости, у овом примеру би се морао употребити имперфект. То што је ипак употребљен аорист показује да је релевантан један други моменат: да ли се радња свршава или не у време у прошлости на које се мисли.

§ 18. У низу других примера налазимо аорист глагола који у науци обично важе као имперфективни, али чији је вид уствари колебаљив:

Јѐ"домо *мѧсѧи*, *на дно сѧѧде* (= остаде). — *Ја ѧиђо дѧма и јѧ"до*. — *Јѧ"де ли мѧа?* — *Н-ѧѧѧем, сѧѧ сам, сабѧле јѧ"до*. — *Набрѧдила нѧђо, брѧдо не мѧг да нѧђем*. — *Дѧђе екѧмѧѧја, пѧгледни је, не мѧж* (3 аор.) *да је уздрѧви* (= није могао да је излечи). — *А. А ѧѧ ли је нѧ пѧта кѧ је уквѧри?* — *Б. Ја је пѧта, ама ѧна крѧје*. — *Пѧсле нѧ кти да лѧгнем, замѧ"си лѧ"бац*. — *Гѧгу дѧрува нивѧ"сѧа, а нѧс нѧ хти*.

У већини ових примера осећа се нијанса перфективности: „ја отидох кући и узех хране“, „дѧђе лекар, пѧгледа је, али му не пође за руком да је излечи“, „а зар јој ниси поставио питање?“ итд. Ова особина није специфична одлика аориста ових глагола, него долази у вези са њиховим значењем, у читавом низу облика, што нам даје право да ове глаголе упоредимо са ручати, видети и сл. и да их сматрамо двовидским. Исп. у нашем књижевном језику: *Јеси ли јео?* = јеси ли узео храну, не „узимао“; *Одох к њему, али не могох да га нађем* = не пође ми за руком... (исп. и облике през. *могнем, могоднем*, аор. *могадох* са проширењима која наглашавају перфективност); *Мораћу га о ѧоме пѧѧѧи* = мораћу му поставити питање о томе; *Кад је дошао ѧренуѧак расѧанка, он није хѧео да се одвоји од ѧих* = одбио је, није показао вољу (исп. *хѧеднем, хѧедох*). У вези с последњим примером исп. и галипољски пример *Ја н-ѧска* (= не хтедох) *да ѧи уѧѧкнем* (= да те дотакнем) у којем глагол *ѧѧѧем* има значење „хоћу“ што је и иначе обично у овом говору.

§ 19. Треба даље напоменути и то да аорист није редак ни у зависним реченицама (експликативним, темпоралним и сл.):

Нођске да вѧ"дјеш шо ѧсни (= да видиш шта усних). — *Уѧѧ вино учѧр шо дѧђе, пѧѧи се*. — *Кѧњ шо ми ѧѧкни бѧс, да бѧ"ше пѧѧкѧѧѧѧ, ѧѧс на мѧ"сѧу да ми пѧрѧси* (= оставио би ме на месту [мртвог]). — *Крѧф је шо ѧкрѧде*. — *Кѧко се сѧгни* (= сагох), *врѧѧ ми извѧни* (= извинух). — *Ја кѧѧ се ужѧни, он бѧ"ше рѧђен*. — *Ја кѧ(ѧѧ) тѧђо, млѧ"ко кѧѧѧше*. — *Сѧ"до док*

изйђе сунце. — Йди на онѡм пѡњу ди ўсѣ^нче (2 јд. аор.) шо дрво да найрѡиш малѡме.

Изостају, наравно, примери у изјавним реченицама у којима се цитирају туђа излагања. То је класична ситуација недоживљене прошлости, тако да ту господари перфект.

§ 20. Од релативских употреба аориста галипољском говору непозната је гномска, судећи бар по оном приличном броју пословица које сам имао прилику да чујем.

Перфекаш

§ 21. Из досад изложеног јасно је да перфекту припада првенствено исказивање оних прошлих радња које се нису одиграле пред очима говорног лица. Отуда је ово време веома широко заступљено у дужим организованим причањима догађаја за које говорно лице зна по чувењу, а нарочито у народним приповеткама у којима долази чешће од свих других времена:

Бѡјѡ ми гвдрѡше инѡм човѣ^нку да ѡн (баја ми) натерѡјаво ѡвце да се мѡзѡју, а кѡка ми (= мој стриц) мѡзаво ѡвце инѡм чувѣ^нком (= с једним . . .), Сшѣ^нѡном. Ушѡ Сшѣ^нѡн имѡо ѡуш да кујѡ ѡвца ни сшѡй лѣ^нѡо на мѡзѡње, ѡн имѡо кр њигѡ инѡ чумѡгицу и лѡпѡо чумѡгом ѡвцу или кѡзу пѡ глѡву. Такѡ идѡнѡуш мѡзѡњем инѡ кѡзу, кѡза нѡје стојѡла, ѡн узѣво чумѡгу да је лѡѡа.

Нѡка млѡда невѣ^нсшѡ ѡѡла да найрѡи пѣлшѣ (= неко јело), ѡа нѡје знѡла сшѡја ли се сѡли у пѣлшѡи или се ни сшѡја. Пѡсле изйшла на врѡшѡ. Првѡди идѡн мушкѡр. Ѳнѡ се насмијѡла.

Дѣ^нда имѡво ду (= од) сѡли кѡћу, бѡба имѡла ду сѡчива. Бѡба свѡрѡйла сѡчива, тѡшла ду лѣ^нде да шрѡжи сѡли. Дѣ^нда нѡјѣ је (= јој) дѡво сѡли. Бѡба молѡла бѡга . . .

Нарочито су карактеристични почеци народних приповедака. Првих неколико глаголских облика — уствари цела експозиција — по правилу су перфект.

§ 22. Народне песме се у овоме не слажу с приповеткама. Њихови почеци су разноврснији, тако да у њима експозицију може да носи презентски облик или имперфект, а у низу песама почетак уводи одмах *in medias res* каквим питањем или ускликом. Ипак, треба нагласити, основна полуга која покреће радњу унапред (уколико у некој песми уопште има радње) и овде су облици перфекта. У свему овоме има доста заједничког с особинама народних умотворина из других наших области.

§ 23. Перфекат долази и у препричавању или саопштавању мањих догађаја, па и таквих о којима говорно лице зна из соп-

ственог искуства — само што се у том случају овим обликом обележавају епизоде које су се одиграле ван присуства говорног лица или затечене ситуације са претерито-презентском нијансом¹⁾:

У нѧс кеш је дóшла, бѧше јдш удовица, идсле ако је се уженйла, нѧ знам. —

Зѧдоцни (3 јд. аор.): У пундѧа у фѧтили га нердјде (=виле), па га тѧпали по пушдкѧ, пушдкѧ ду пушдкѧ. Кѧко је трпйво, нѧ знам, ке(д) дóђе прблѧѧѧн, прблѧѧѧн. Пѧша да нйје запојѧо, нѧо да пукне. —

Ушѧ врѧѧа мѧкра, учѧр је уйра (1 јд. аор.), нѧмѧсе сунце, јдш нйјѧ се осушйла. —

Тйѧо н-ошѧм чѧшми, ѧнес (= једва) сѧзй, учѧр шикѧше коно рѧка, данѧске прстѧла. —

Дук се јѧ врѧши, он ји пудйзаво. —

Ја шйѧо у нй, ѧма и днй-да лѧгли.

§ 24. Исто тако перфекат се употребљава и при јављању или констатацијама кад се ради о радњама које су се одиграле без присуства онога који их саопштава:

Нѧће да јѧ, дн је јѧ"во дѧма. — Кѧко си се пошйрйо! — Ўрло (=брзо [је]) родйла, морѧ, унд другѧ је (=оно друго ѧно [дете је]) јдш у пѧвйшкѧ. — *Стѧо си на зѧв крѧ. — Нйје бѧјѧ-да ши (=и твој отац) бйво грнчѧр. — А бе, кѧѧрко, ймаш двѧј учй (=два ока), бѧк ши дѧо, пѧглѧни лѧ"по. — Надѧли се дчи ши, млѧго си спѧво. — Дй је бйло увѧ гвѧзје, рѧѧ га појѧ"ла. — Јѧврѧши (=птичји младунци) јдш нйсѧ се обѧкли у пѧрѧја. — А. Далѧ се ѧимѧ, душмѧнкиѧ. — Б. Кѧ знѧ кѧки зѧр (=силу) вѧ"дила па се дѧла. — А. Пузнѧвам ду ѧблѧка, дѧш ѧе да заврй (=плѧснуће киша). Б. Камѧѧа пѧзнѧваш (= „ѧвола познајеш“; камѧѧа служи за појачање негације), нйси ши бѧгом бесѧ"диво да знѧш шѧ ѧе дѧ је (=какво ѧе бити) врѧ"ме.*

Међу овим примерима има и таквих као „Надѧли се дчи ши...“ где говорно лице констатује једно стање које само види (=„очи су ти надувене“), али које је резултат процеса којем оно није морало присуствовати. Уопште, и овде вреди оно што је наглашено малопре. Перфекат је заступљен и у констатацијама догађаја које је говорно лице само видело, али и у епизодама које оно затиче као готове:

Вѧ"ру ни шѧ"рѧше (=држите се наше вере), лѧ"йѧ ми прчѧ-касѧе, мнѧго нйшшо сте (=много сте нешто) напрѧили кѧна

¹⁾ В. о оваквим ситуацијама А. Мусиѧа, Глас СХХVI 12 (§ 6а а). Исп. и § 27 овог рада где је изложена критика Мусиѧевих погледа.

(=икона; реченица претставља изјаву епископову приликом обиласка подручне парохије). — *Ни мѡг да извѡдим шѣрњ, јако дебѡко улѣ"заво.* — *Тѡ си митнѡ марѡмицу шакѡ, вѣ"шар је сукѡде* (=обори; ово последње одиграло се у присуству говорног лица). — *Иштем да се исрчем* (=исхркнем), *ама ни мѡжем, рњѣ* (=ноздрве) *ми се затѣснили.*

Међу примерима наведеним у почетку овог параграфа има и неколико (у негативним реченицама) који би можда могли доћи у § 29, в. о њима тамо.

§ 25 Перфекат није редак ни у споредним реченицама. Његова употреба у њима зависи од истих услова као и у главним:

Ако није ши узѣво рѣба (=ако ти није купио хаљине), *ши га шуѣжи.* — *Закѡнѡ се* (=закуни се) *шо ни си бѡ шѡ.* — *Кѡко кѡка* [има] *на шуѡбм рукаву, унѡ коѡ је плѣла, знѡ.* — *Пуглѣни да-л ни су се замрѣзле.*

§ 26. У складу је с основним правилима о употреби аориста и перфекта и чињеница да је од облика перфекта најчешће заступљено 3 лице, док је аорист најобичнији у 1 лицу. То се може видети и из већ навођеног материјала. Овде ћу додати само још неколико карактеристичних примера за смењивање облика аориста у 1 л. с облицима перфекта у 2 и 3 л.:

А. Овѡ врѣ"ћа ѡма рѣју! — *Б. Па кѡко, ја је закрѣпи.* — *А. Тѡ си је закрѣпила муѡм учѡма* (тј. ниси отворила своје очи кад си је крпила). *Ѣви је рѣѡ!*

А. Овѡ јабука загрѣзнѣна. Кѡ је загрѣзе? — *Б. Јѡ је загрѣзо.*
А. Шѡ си је загрѣзо?

Ја порѡси (=оставих) *дивѡјка да ѡрдѡре, а јѡна вѣ"ди кѡко је нѡѡѡко понапрѡјѡла.*

Исп. и А. Зѡшшо се надѣла рѣкѡ ши? — *Б. Ујѣ"де ми чѣла.*

Нијансе у употреби ових времена допиру и до језичке свеисти неких говорних претставника. Један од мојих најбољих информатора објаснио ми је:

— *Ако је га полупѡо, ће да рѣкне: „Полупѡ га јѡ.“*

Наравно, у свим овим примерима 2 одн. 3 л. је у перфекту, а 1 л. у аористу не због неког механичког правила, већ због тога што је радња у 1 л., сасвим разумљиво, позната говорном лицу из властитог искуства што са 2 и 3 лицем не мора бити случај.

§ 27. Постоје, међутим, и примери у којима се јавља перфекат и у саопштавању сопствених доживљаја. У једном делу тих примера имамо радњу са резултативном нијансом, тј. реченица се

може прогумачити тако да се има у виду садашње стање доби-
вено ранијим извршењем радње¹⁾:

Назимйо сам се, нѡс ми шичѣ. — Подрѣвѡ сам и (= их,
тј. панталоне), ама ѡне вѣјше бѣву, половне. — Ја сам шу њѣву
карке (= већ) пусѣ²⁾ јаво. — Тѡј [ије] ѡсѣ (= посао) нарѣђен, зашѡ
се смѣ³⁾ јѣш шѣй, вѣсево си. А ѡйша (импер.) минѣ, ја шо сам углад-
нѣво, шо сам глѣдан. Тѣ си шујѣ шрбо напушѣво, ни ѡйшаш за
дрѣгога. — Аде на ѡбслѣ ши, слѣча инѣ, несшрѣмѣчно, стѣла си
ѡа гвѣрѣш (= зуриш). — Назимйо сам се, руѣшѣна сам бѣнѣво,
сѣа ме шрѣна булѣ.

Није нимало случајна чињеница да се у оваквом перфекту
појављују само свршени глаголи.

Схватање да у нашем језику перфекат има ову семантичку
нијансу није ново у науци. Први га је формулисао П. Будмани у
својој „Grammatica della lingua serbo-croata (illirica)“, штампаној у
Бечу године 1867²⁾. За њим су се повели, у мањој или већој мери,
многи други испитивачи: Миклошич³⁾, Делбрик⁴⁾, Лескин⁵⁾. Страни
научници радо су прихватили идеју о резултативности зато што
је она добро одговарала њиховим компаративистичким теоријама.
Она се слаже и с постојећим тумачењем значења прасловен-
ског и старословенског перфекта⁶⁾. Вероватно из истих разлога
држао се сличног гледишта и А. Вебер⁷⁾, а затим и А. Мусић
који га је и разрадио систематски⁸⁾. Међутим је А. Белић на основу
анализе самог језичког материјала без уношења априорних схва-
тања са стране показао да се ова теорија — уколико се односи
на савремени српскохрватски језик — у целини не може одржати.

¹⁾ Ова нијанса заступљена је, у извесној мери, и код једног дела примера
у претходним параграфима.

²⁾ стр. 222.

³⁾ Vergleichende Syntax², Wien, 1883, стр. 800. Миклошич само наводи Буд-
манија узимајући његову дистинкцију као тачну.

⁴⁾ Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen II, Strassburg 1897,
344—345.

⁵⁾ Лескиново схватање изнео је А. Стојићевих у делу „Значење аориста и
имперфекта у српскохрватском језику“, стр. 23—24.

⁶⁾ Исп. А. Meillet, Le slave commun² 264: „La valeur du parfait du type *nestŭ
jestŭ* est encore nette en vieux slave; partout où la traduction de l'Évangile emploie
cette forme, c'est pour indiquer une action achevée, un état de choses acquis; quand
ils énoncent simplement un fait passé, les traducteurs se servent de l'aoriste.“ Исто
износи и Потѣбня, Изъ записокъ по русской грамматике I—II, Харьковъ 1888,
стр. 257 (за старословенски и староруски).

⁷⁾ Рад II 56—57.

⁸⁾ Глас САН СХХI, СХХIII и СХХVI. Исп. нарочито Глас СХХI 128, СХХIII
80 и СХХVI 11—13.

Белић је основно значење перфекта утврдио много поузданије. По њему он значи „везу у садашњости вршене или извршене радње у прошлости са субјектом”¹⁾. У већини Мусићевих примера резултативност лежи у самом глаголу, а не у употребљеном облику перфекта²⁾. Наравно, и Белић допушта да Мусићево гледиште „може бити тачно у неким случајевима као описивање даних значења”³⁾. Примере овакве врсте истиче и Т. Маретић⁴⁾. Разуме се, у појединим дијалектима њих може бити мање или више⁵⁾. Њихово присуство у галипољском говору може бити интересантно због релативне конзервативности овога говора у погледу синтаксе глаголских облика⁶⁾. Ипак, није искључено да се на тракиском терену у галипољском говору извршио у извесној мери развојни покрет уназад под утицајем новогрчког језика у коме форма *ἔχω δεῖν* која одговара нашем перфекту „bezeichnet nur ausnahmweise eine einfache Handlung der Vergangenheit, betont vielmehr das zuständige Ergebnis einer Handlung“.⁷⁾

§ 28. Већ у неким од примера наведених у претходном параграфу може се осетити и једна друга нијанса значења, она која је основна за наш језик уопште: просто констатовање у садашњости факта реализације радње у прошлости. У неким другим примерима овакво значење доминира:

Ја сам цѣ^иво дѣн урѣво, зимњѣм сам се врвѣво (= са земљом сам се рвао), а шѣй вѣдеке инѣ кѣшу нѣси мѣгла да свѣриш.
Злѣ сам лѣгла врс рукѣ, рѣкѣ ми ушрѣни.

Ја сам чѣво ушѣ пѣ^исну из мѣла дѣна (= измалена).

Тѣм сам бѣо, сѣнце зѣдом (= у смирај сунца) сам застѣгао.

Ми на нѣшом врѣ^иму нѣсмо знѣли шѣ да мѣслимо. Мѣсмо чѣкали да дѣђе нѣки свѣшѣац да се весѣлимо.

¹⁾ ЈФ VI 119 и д.

²⁾ ЈФ VI 122.

³⁾ Ист. сх. јез. II/2, стр. 241.

⁴⁾ Грам. 539—540.

⁵⁾ У најновије време изразио се против схватања о резултативности и А. Стојићевих, Значење аор. и имп. 14 и д.

⁶⁾ Треба међутим имати на уму да перфекат није једини облик употребљив у галипољском за овакве ситуације. Понекад долази и аорист у примерима чија радња објективно садржи извесну меру резултативности. Исп. међу датим примерима: *Увѣ ми дѣдоше инѣ двѣце шо бѣ^иву с њѣма; Тѣ ши нѣко ушѣја шибѣ* итд. Употреба једног или другог облика зависи од тога шта говорно лице жели нагласити, да ли моменат извршења радње или садашње стање које је иза ње остало.

⁷⁾ Thumb, Handbuch der neugriechischen Volkssprache², Strassburg 1910, 155.

У фãтиво сам данãс човѣ^ика (= погодио сам га да ми ради), ама нйшшо нйјѣ ми йуслўвао.

Ино врѣ^име имáло и кãнйца (= било је и...).

А. Дѣ^и си бйо, кйко (= стриче)? — Б. Бйо сам у пãнйни. — А. Шѡ си послўваво — Б. Сѣ^икао сам грѣдã.

А. Ви дѡкле (= откуд) сте се научйли (народном обичају да „вйшлеју кўчиће“)? — Б. Па нйма је кãзãо бãйã ми. И јони кеш су бйли млãди, и јони су вйтлили кўчиће. — А. Па бãйй ши кѡ је кãзãво? — Б. Њигѡв бãја.

Јã дѣ^ино сам тйшаво, јã се не врãхам.

Главну улогу овде игра истицање факта да је радња у прошлости (= пре садашњости) реализована¹⁾. Притом је све друго споредно, тако и све ближе одредбе времена реализације, чак и тамо где је употребљен прилог одн. прилошки израз за време. Тако у првој од наведених реченица *цѣ^иво дãn* није ту због временске одредбе већ да нагласи колико је много радило говорно лице. Карактеристично је да се ни у једном од наших примера не би могло употребити ни „сада“ ни „тада“. У том правцу врло је илустративан пример *Злѡ сам лѣгла врс рукѣ, рукã ми ушрњи*.

¹⁾ И у бугарском језику употребљава се перфект („минало неопрѣделено време“) на начин који одговара употреби изложеној у овом и следећим параграфима. То је и констатовано у бугарској науци којој се не може порећи озбиљност у прилажењу овој проблематици. У вези с тим Љ. Андрејчин дефинише да перфект „изразява действието като готовъ фактъ извършенъ въ миналото, но актуаленъ и въ момента на говоренето, за разлика отъ минало свършено време, което изразява действието като процесъ въ миналото, безъ връзка съ значението му за настоящето“ (Основна бългáрска граматика 238). Из ове дефиниције се види да је Андрејчину познато значење факта радње у прошлости које овде има перфект, а исто тако правилно је одређен и однос према имперфекту. Однос према аористу није, међутим, осветљен како треба (мада и у том погледу има тачних констатација, ib. 240). То долази отуда што Андрејчин не зна за „тада“ (а ни за „сада“) као карактеристику аориста. Његова дефиниција тога облика садржи тврђење да он „означава действие, обхванато ... *направо ошб гледна шочка на моменшта на говоренето (без йосрѣдйшвошо на нйкой другѣ ориентационенѣ моменшб*“, (стр. 228, подвукао П. И.). Кад се аористу придаду као битне особине које би боље одговарале дефиницији перфекта, није ни могућно исправно прецизирати разлику која постоји између ова два времена. — Вредност Андрејчинове дефиниције значења перфекта умањује донекле и то што он претерује у погледу значаја садашњости за перфект. Тај значај постоји (констатовање у садашњости, са гледишта садашњости), али ипак није толики да би се могло примити оно што смело тврди А., да се код перфекта момент „вѣ който се говори“ поклапа с моментом „за който се говори“, стр. 239 — тј. да је садашњост, а не прошлост, време о кѡјему се говори обликом перфекта. Ово може да буде тачно само за један део примера, пре свега за оне с резултативним перфектом.

Ту имамо временски неодређену констатацију факта (радње) „Зло сам лёгла“, док је у додатоме *рука ми ушрњи* већ присутан елемент тада, одмеравање према првој реченици. Према свему овоме сасвим је природно што ниједан од оваквих перфеката није у неком причању које би са својом прецизираном временском ситуацијом одмах захтевало аорист. Занимљив је и пример *Ја дѣсно сам шйшаво, ја се не врѣнам*. Ту се перфектом истиче општи карактер констатације (цела је реченица у синтаксичком релативу и има квалификативну вредност). Да се радило о конкретном догађају везаном за одређено време Галипољци би рекли: „*Ја дѣсно шйшо . . .*” И овде треба напоменути да су границе између семантичке области перфекта и аориста врло растегљиве, тако да остаје широко поље за субјективни став говорног лица од чијег гледања на радњу зависи које ће се време употребити. Ова чињеница уједно претставља један од основних предуслова за продирање перфекта на место аориста.

§ 29. Као што постоје реченице у којима се истиче да се нека радња реализовала (да се она заиста реализовала, да није изостала), тако има и реченица у којима се истиче да се нешто није догодило. И у таквим реченицама у галипољском говору чест је перфекат. У одричним реченицама он је једини употребљив облик онда кад нема никакве ближе временске одредбе, кад се једноставно пориче да је у прошлости било везе неке радње с неким субјектом:

Ми шибѣ нйсмѣ се насмијали. — Нйсам се одморйла. — Нйсам се омйво. — *Ја нйсам га вѣ"диво.* — *Ймѣмо ину чѣлу, јѣш нйјѣ се руйла.* — Нйсу бйнили (= сазреле) *крѣшке.* — *Дѣн и нѣн-да послѣје, јѣш нйје сѣ"во да рѣкне „ѣх“.* — *Јѣврчићи* (= птичији младунци) *јѣш нйсѣ се обѣкли у пѣрѣја.* — Нйје *бѣјѣ-да ши* (= и твој отац) *бйво грнчѣр.* — *На врѣшу ми изйђе едѣн прйсшйћ, и нйјѣ се јѣш пркйново.*

Међу последњим наведеним примерима има и неколико који су већ поменути у § 24. Уствари, за њих је тешко одредити куда спадају. У њима се налази негација радње у прошлости која би се, да се извршила, догодила вероватно ван присуства говорног лица. Ни у другим нашим говорима не изостају примери ове врсте. Мусић¹⁾ истиче да уз перфект, кад није резултативан, често стоји или се могу замислити адверби *негда, већ, још не, (још) нигда, ваљада*. Кад ово упоредимо са чињеницом да уз

¹⁾ Глас СХХI 141.

аорист стоји или се може замислити прилог *шад* или *сада*, биће нам јасно да Мусић има право и у тврђењу да нерезултативним перфектом „неће да се истиче толико садашње стање, колико извршење радње, иза којег је стање настало, и то у прошлости без обзира на вријеме, када се управо извршила, у чему се перфекат и разликује од аориста“ (подвукао П. И.)¹⁾.

Перфекат у одричној ситуацији проширен је и даље. Он се може јавити и онда кад су у реченици присутне и ближе временске одредбе, али цела ситуација није причање него изјава (којипут и правдање):

Сйноћ нйсам спџо, на йусџ (= на послу) бџчу. — Ду сабџле (= одјутрос) нйсам јџо лџба, шужнйнд ми бйва. — Синбјдрџгу джко нйсмо заклопйли. — Јџ се данџске нйсам умйво. — Нйсам сйноћ мбгла да засййм. — А. Учџр шџ се кокџџаше (- кикоташе)? Б. Јџ, нйсам се кокоџџала. — Не мџгу свџ [овце] да и йомузџм, нйсам из мџла дџна мџзаво, нйје ми занџјеш шџ.

Упркос временском прилогу, ни овде се не мисли на одређену временску ситуацију (нема слике пред очима говорног лица), већ на радњу као такву, на радњу као податак. Кад би се одиста мислило на време, ситуацију, рекло би се напр. *Ја сйноћ* не спџву, а не *Сйноћ* нйсам спџо, али то би била сасвим друкчија врста исказа, приповедање, и иза ове реченице морао би следити низ других реченица којима би се продужило причање.

Нијансу која сачињава разлику између перфекта и аориста лепо оцртавају и контрасти:

Ду сабџле (= од јутрос) нйсам јџо лџба, шужнйнд ми бйва према *Сйш сам, не мџж да јџм, сабџле јџдо*.

Дџдо, ми шибџ нйсмџ се насмијџли (перф.), него се насмијџмо (1 аор.) шо смо дџвеш јџшрвца и свй џудулаштим кџшарцама (= са котарицама без дршке).

Одрицање неке радње је у перфекту, а потврђивање исте радње исказује се аористом зато што се онда мисли на сам тренутак радње.

У причању (разуме се, догађаја које је говорно лице само доживело — у оним другим и тако доминира перфекат) одрицање се редовно исказује аористом јер га контекст причања везује за дани моменат и дочарава слику ситуације у том моменту. Исп. напр.:

¹⁾ Ibid.

Дóђе екїмцїја, пдгледни је, не мѡж (= не мóже) да је уздрáви. — Учѣр се пушїише двѣ чѣлѣ, ину уфáши (1 аор.), инá ми побѣже у планїни, ни мѡг да је уфáшим. — Ми сидїмо (= седесмо) двá днї, нїшїо не мѡгмо да наїрáимо, кáко шїћѡмо, шáкѡ доћѡмо. — Он не сѣде ич вѡдеке, прѡђе, шїѣје. — Гѡсшї нѣ бѣву глáдни, не јѣдоше нїшїо. — Уфáши идáн дáш, ама нѣ трпи мнѡго. — Чикáмо, чикáмо, шїи ни дѡђе и ми појѣдомо. — Дѡђе пá узе рáзбој, нѣ чека јѡж двá дáна. — Ём чу (1 аор.) пѣшли појѣју, говѡрим сáма сѡбом: удлакша нѡћ кáрѣке. Пѡсле нѣ хти да лѣгнем, замѣси лѣбац за сўшра рáно да идем на жѣшви.

И ово је сасвим природно, јер се у причању сопственог доживљаја човек уживљава у ситуацију и у оно што се у њој одиграло. Оваквом употребом аориста говорно лице прилази ближе радњи, уноси се у њено време, у околности које је прате, евоцира слику ситуације. Отуда и већа свежина и живост приповедања у аористу.

Од примера које сам забележио свега један се противи изнесеном правилу, бар наизглед:

Јá је ушїиши, загѣчкá је (= заголицах је), ама нїко ми нїје вѣдивѡ.

Али овде уствари имамо нарочиту значењску нијансу. Реченица није без извесне резултативности: „остао сам невиђен“. Ово се најрељефније оцртава онда кад упоредимо примере са истим глаголом као *Ја учѣр пїјáћем вудѣ* не вѣди, *пргўша ину пїјáвицу* или *Он је мѣшни* [= јој баци] *марáмицу, ѡнá је нѣ види* [па је испусти]. Јасно је да у примеру са перфектом имамо резултативност која потиче из ситуације, сам глагол није такав да би морао повлачити резултативност. Наравно, тамо где ње нема у ситуацији, нема ни перфекта, одрицање је изражено аористом.

Ограничена с једне стране употребом аориста, употреба перфекта у одричним реченицама омеђена је с друге стране употребом имперфекта, који долази онда кад се за неко временско раздобље пориче каква особина или стање (управо кад се констатује нека негативна особина или стање које је дуго трајало):

Кеш се разболѣју говѣда, нѣмаше дѡкѡбра. — Ћáв да позабїјам свѣ, ама нѣмаше клїнáца. — Ни трѣбујáше да мѣшнеш марáмицу шáкѡ. — Ни кѡсáше се кр нáс шрáвѣ (док су били у Барјамичу). — Свá га нѣ знáву. — Ушїи кѡнац нѣ бѣше лѣи, мнѡго се шкїдаше.

§ 30. Још једну категорију где је употреба перфекта искључива, без обзира на све друге околности, претставља конструкција са *дџста*. Мада у појединим примерима није увек јасно да ли се радња одиграла пред очима говорног лица, може се ипак рећи као општа констатација — да је то најчешће случај. Упркос томе ја ни у једном примеру ове врсте (а забележио сам их много) нисам наишао на имперфект или аорист:

Дџста си се задџ"вџао с мџм. — *Дџста* си трџоћџво (= бр-бљао). — *Шџ љџнкаш* (= поплакујеш), *дџста* си пџнкаџо. — *Дџста* сте прџели, *удмџрџше се мџва* (=мало). — *Дџста* си је глџдиво, *удрџи је*. — *Дџста* си наричџла, *јџн љџмрџш*, не чџје. — *џше да је"мо*, *дџста* сте уваћџали [прџђу у нџте].

Овде имамо имперфективну радњу отпочету у прошлости (без поближег одређивања те прошлости) која у већини случајева допире до самог говорног момента, улази у њега и траје у њему. У таквим примерима имперфект не може доћи већ и због тога што он значи паралелизам са ситуацијом у прошлости, ситуацијом које више нема („тада“). Уосталом, овде је битно да се не мисли на време трајања радње, на њену слику, него на чисту радњу као такву, на њено вршење или невршење. У питању је радња као факат, мишљење говорног лица о томе факту. Изгледа да ни у другим дијалектима, свакако из истих узрока, нема употребе имперфекта уз *дџста* у оваквим примерима, судећи бар по материјалу у РЈА s. v. *dosta*.

За меру у којој је употреба перфекта овде апсолутизирана карактеристична је следећа чињеница. Да бих приликом проверавања забележеног морфолошког материјала добио облик перфекта неког трајног глагола (чији је неки други облик већ био поменут) било је довољно да изустим *дџста*... као почетак реченице, па да информатор без предомишљања одмах допуни реченицу другим лицем перфекта. Имперфект сам опет добивао са стопроцентном сигурношћу на питање овако конструисано: *Садџке...* [презент]. *А учџр?*

§ 31. У досадашњем излагању на више места смо сретали употребу перфекта у примерима где се истиче, којипут не без извесне емфазе, да се нека радња извршила или није извршила, при чему сви други моменти долазе у позадину. Нарочито типичну ситуацију ове врсте претстављају замерке, пребацавања, грдње, свађе. Ту долази редовно перфекат, опет без обзира на то да ли је говорно лице својим очима видело поступак због којег протестује (што се, уосталом, из примера не може увек лако ни разабрати):

Увџ си ши сашйла, жѣно, ама нйсь га порубйла, узнй
 ѡа га поруби. — П' у несшрѣмйчино, нйје ши сшрѣм, на сшѣрога
 човѣ"ка плујаво си. — Тй си нумѣн-да (= и прекјуче) свѣзѣво
 шѣле, кѣко си га свѣзѣво, удрѣ"шйло се, посйсало крѣву,
 нѣ"ма млѣ"ка. — Тй си митнйо марѣмицу шакѣ, вѣ"шар је сукйде
 (= ђборй). — Јѣко си га јуцкѣ (= људски; у иронији) напрѣила,
 нйсь га одјудйла. — Коно мѣличко дѣ"ше си се накѣпјаво
 (= покапао). — Тй си дѣшаво дѣцне, шрѣ"бујаше јѣш рѣно дѣ си
 дѣшаво. — Тй нйсь га лѣ"шо полйла. — И, мори, кѣко си га
 замрсьйла! — Појѣ"ли сте свѣ, нйсте порѣсили (= оставили)
 идѣн угрйзак. — Јѣш нйси се дйгаво! — Јѣш нйси се омйво!
 — Тй си га фрййо чѣк на Чѣрле (= неко место удаљено од Барја-
 мича; фигура значи: бацио си га, одгурнуо си га сувише далеко).
 — Шѣ сте шакѣ жњѣли, порѣсили (= оставили) сте на сву
 сшрѣну рйѣва?

И овде је основна чињеница да је дошло до остварења радње.
 Та је чињеница говорном лицу важна због нечега, и то важна за
 садашњост. Уопште за велику већину примера с перфектом у до-
 живљеној прошлости може се рећи да се ту ради о констатацији
 факта радње у прошлости учињеној са гледишта садашњости¹).

§ 32. У питањима такође налазимо употребу перфекта:

Ве"њѣо ли си ланѣру? — Дѣшлй ли су? — Тѣ ли ши пока-
 зујали? (= да ли су ти то испричали)?

Дй си се вајѣо, дй си се кутрјѣо? — Дѣ" си бйла? — Дѣ"
 си га снѣ"ла ѣне (= опет)? — Дѣ" сам јѣ шиѣѣ уфѣтивно? — Шѣ
 сам ши напрѣиво? —

Дѣкле (= откуд) сте се научйли? — Дѣкле је се уцрвйла
 (= откуд се уцрвљала)? —

Кѣ је ши погрѣбао рѣке? — Бѣй ши (= твој оцу) кѣ је кѣ-
 зѣо? — А. Шѣ си му се поклонйо? Б. Кѣ је му се поклонйо? —

Кѣко данѣске лакѣшѣ си исткѣла? —

Шѣ нйсь га пувйла? — Шѣ си напрѣиво шалйке ступ-
 цѣви? —

Шѣ си надробйла шалйко укѣши? — Шѣ си се напушйво
 шалйко (= што си се надурео...)? — Шѣ си се шакѣ забрйни-
 ла? — Шѣ си се задйјала? — Шѣ си се испѣво на ошѣ дрѣво? —

Шѣ сте помрсьйли овѣ кѣнци? — Шѣ си дѣла овѣ кѣнце
 дицѣма да се сйгрѣју? —

¹) Исп. дефиницију проф. Белића: „перфектом се констатује у садашњости
 веза радње у прошлости са извесним субјектом“ (Ист. сх. јез. II 2, 234).

Ти шд си напрајаво? — Ја сйноћ задџци, пйша жџна дй бџву: „Шд си тражйо“? — Шд стџ чинйли кџш стџ запџли кубйле да пйсџју?

Не може се рећи да у свим примерима са перфектом имамо радњу која се одиграла без присуства говорног лица, а такође и његовог саговорника. Напротив, у неким питањима са шд (= зашто) очевидно се пита за побуде поступка који је говорно лице само видело. Перфекат у тим и неким другим примерима везан је за категорију пребацивања о којој смо већ говорили у § 31. Што се осталих примера тиче, разграничење између употребе перфекта с једне и аориста и имперфекта с друге стране зависи често од тумачења које говорно лице да стварима, од начина на који им оно приђе. Отуда су ти облици у овој ситуацији понекад међусобно заменљиви. Исп. *Кџко данџске лакџш* си исткџла? и *Кџлко лакџш* йзатка *данџске*?

§ 33. Из досад прегледаних употреба перфекта јасно је да се оне могу класификовати на следећи начин:

- 1) недоживљена прошлост
- 2) факат радње (у доживљеној прошлости) $\left\{ \begin{array}{l} \text{а) резултативност} \\ \text{б) чист факат (податак)} \end{array} \right.$

Прва тачка јасна је без посебних објашњења. Што се тиче друге, она обухвата све примере са перфектом у доживљеној прошлости. Од аориста и имперфекта овакав се перфект разликује по томе што говорно лице нема у виду временску ситуацију и околности под којим се реализовала радња, већ само факат њене реализације, било да је тежиште значења на стању које је последица тог факта (резултативност) или баш на самом факту. Изостаје уживљавање у један моменат у прошлости карактеристично за проста претеритална времена. Перфекат радњу временски одређује само утолико што казује да се веза субјекта и предиката реализовала пре садашњости, док аорист и имперфект значе да је радња извршена односно вршена у неком моменту у прошлости. Стога није погрешно рећи да је у простим претериталним временима радња схваћена као збивање, догађај, процес (ако под тим разумемо нешто што је везано за одређено време и околности у њему), а у перфекту као го факат или податак. Из овога би произашле овакве дефиниције, ослоњене на употребу одговарајућих облика у ситуацијама кад они имају пуну способност временског одређивања:

Аорист значи извршење радње у доживљеној прошлости у време на које се мисли („сад“ или „тад“);

Имперфект значи несвршено трајање радње у доживљеној прошлости у времену на које се мисли („тад“);

Перфектом се констатује реализација у прошлости радње која или није доживљена или се узима као факат (а не процес), без обзира на време остварења.

Табеларно приказане, релевантне количине за сваки од облика изгледале би овако:

аорист	доживљ.	мисли се на време	ограничено
имперфект	доживљ.	мисли се на време	неограничено
перфекат	(доживљ.)	не мисли се на време	±
	недоживљ.	±	±

(Знаком ± бележим категорије у којима ситуација може бити различита, а да то не буде релевантно).

Јасно је из овога да је перфекат екстензивна категорија (у значењу које том термину дају данашњи структуралисти) у односу на аорист и имперфект који су интензивни¹⁾.

Проф. Белић одиста је с правом истицао²⁾ да перфекат

	Мисли се на време	Не мисли се на време
Доживљ	АОР ИМПФ.	ПФ
Не доживљ	ПФ	ПФ

значи у српскохрватском саопштавање у садашњости [подвукао А. Б.] глаголског значења које се у прошлости вршило или извршило *без ближег обележавања ње прошлости* [подвукао П. И.]. „Ближе обележавање” остаје на интензивним категоријама, аористу и имперфекту.

У историској перспективи није нејасно како се данашње значење перфекта развило из прасловенског резултативног (исп. горе § 27). Појам резултативности обухвата извршену радњу у прошлости без обзира на време њене реализације и стање које је иза те радње остало. Семантичка еволуција појачала је важност првог елемента (прошла радња без обзира на време реализације), док је значај другог елемента (стање) знатно опао: он данас више није неопходан. На тај начин данашњи перфекат за

¹⁾ Екстензивношћу перфекта треба објаснити чињеницу да је његова мало-пре дата дефиниција у знатној мери негативна.

²⁾ О језичкој природи 374.

ознаку радње као чињенице лако се може схватити као прерада некадашњег резултативног перфекта. Што се тиче појаве категорије недоживљености као релевантне количине, и она се може објаснити на сличан начин. За њу је повод дала чињеница да је радњу изражену резултативним перфектом говорно лице или затекло готову (што значи да је само није доживело) или, ако ју је и доживело, на тај доживљај у овом случају не мисли и он није релевантан за израз. Када се мисли на сам доживљај, резултативности по правилу нема. Уосталом, за ове случајеве вреди оно друго ограничење: значење резултативности прерађује се у значење чистог факта. Осим тога и недоживљену радњу и радњу изражену резултативним обликом сагледа говорно лице посредним путем, једну преко туђег саопштења, другу преко стања које је иза ње остало.¹⁾ Све ово скупа сачињава мост преко којег се из резултативног значења развило значење недоживљене прошлости.

Д-р Павле Ивић

Z u s a m m e n f a s s u n g

P a v l e I v i ć

System der Bedeutung elementarer Präteritas in der Sprache der Gallipoli-Serben

Die Gallipoli-Serben, deren Sprache der Autor 1950 und 1951 an Ort und Stelle erforschte, bilden eine besondere ethnische Gruppe serbischer Abstammung. Sie wurden wahrscheinlich in der zweiten Hälfte des XVI. oder in der ersten des XVII. Jahrhunderts aus Jagodina, in der Niederung der Grossen Morava, in die Umgebung von Gallipoli, an den Dardanellen übersiedelt. Von dort kehrten sie 1922 in die Heimat zurück, doch wurden sie in Pehčevo, in Makedonien, in einer Mitte angesiedelt, von der sie sich sprachlich bedeutend unterscheiden. Ihre Sprache erlitt im Verlauf ihres abgeschiedenen Lebens eine Reihe von spezifischen Innovationen, bewahrte aber andererseits auch sehr bedeutsame Archaismen. Darüber hinaus konserviert

¹⁾ Исп. термин *distancing* којим проф. Лант (Grammar of the Macedonian literary language 91) повезује оба значења додајући: „These forms show an *action viewed as distanced in time or reality*. This may be realised in two ways. The speaker may be disclaiming responsibility for the accuracy of the statement by specifying that he was not a witness to the event, or he may be stating an action which started or took place in the past, but which is still relevant at the moment of utterance“.

sie uns einen später verschwundenen Dialekttyp aus Nordserbien, wo bald nach dem Wegzug der Gallipoli-Serben die alte Bevölkerungsschicht durch neue Ansiedler aus südlicheren Landesteilen ersetzt wurde.

Das sprachliche Material der Gallipoli-Serben stellt an sich nur eine Situation einer Lokalmundart dar, doch ist sie infolge ihres grossen Archaismus von grossem Nutzen bei der Rekonstruktion des älteren Zustandes in der serbischen Sprache.

Die einfachen Präterita werden hier sehr oft gebraucht. Die Tendenz ihrer Gebrauchsbeschränkung entfällt vollkommen, ebenso wie auch die ihrer Eliminierung, die in der Mehrzahl der serbokroatischen Dialekte üblich ist. Die Nachbarschaft und die nahen Beziehungen zu der türkischen und griechischen Sprache in Thrakien konnten zur Wahrung der alten Form beitragen. Andererseits bestehen keine Spuren die darauf hinweisen würden, dass der Einfluss dieser Sprachen irgendwie aktiv auf die Entwicklung des Gebrauchs der Präteritalzeiten in der Sprache der Gallipoli-Serben einwirkte.

Das Imperfektum bedeutet die nicht abgeschlossene Dauer einer Handlung in der erlebten Vergangenheit, „in der Zeit an die gedacht wird“. Dies bedeutet, dass die sprechende Person über eine Handlung mitteilt, die sie persönlich erlebte (einzig bei der Fragestellung versetzt sie sich in das Erlebnis des Mitredners), und dass sie sich hierbei in Gedanken in die zeitliche Situation der Handlung versetze. Die Handlung wird hier als Prozess, als Geschehnis betrachtet. Der Parallelismus mit dem gegebenen Augenblick in der Vergangenheit stellt eine unumgängliche Komponente des syntaktischen Relativums in der Bedeutung des Imperfektums dar, doch bedeutet dies nicht, dass er der Fähigkeit der richtigen indikativen Bestimmung der Handlungszeit entbehrt. Es bestehen Beispiele, wo weder die sprachliche Situation, noch der Kontext darauf hinweisen, dass es sich um die Vergangenheit handelt; der einzige Hinweis auf die Vergangenheit liegt in der Tatsache selbst, dass die Form des Imperfekts gebraucht wurde und nicht, beispielsweise, des Präsens oder des Futurs.

Der Aorist bedeutet die Vollendung der Handlung in der erlebten Vergangenheit, in der Zeit an die gedacht wird. Den Unterschied gegenüber dem Imperfekt bildet vor allem die Tatsache, dass die Handlung im Aorist begrenzt, im Imperfekt dahingegen unbegrenzt aufgefasst wird. Im syntaktischen Indikativ bedeutet der Aorist zumeist die unmittelbar vor dem Augenblick der Rede ausgeführte Handlung, doch wird er auch ausserhalb dieser Situation gebraucht. Derartige Beispiele sind verhältnismässig seltener, da in der ferneren Vergangenheit die Zeitsituation an die gedacht wird, zumeist präzi-

siert werden muss, was wiederum zum Gebrauch eines Adverbs oder Adverbialsatzes (zeitlichen oder ähnl.) führt, der die Zeitbestimmung auf sich nimmt und dadurch diese Funktion des Aorist vermindert.

Mit dem Aorist imperfektiver Verben wird die Ausführung einer dauernden Handlung in der Vergangenheit, die Gesamtlänge ihrer Dauer umfassend bezeichnet. Die Ausführung umfasst in diesem Falle die Ausübung der Handlung und das Aufhören dieser Ausübung. Der Aorist einiger Verben die gewöhnlich als imperfektiv angesehen werden, ist nicht imperfektiv: *jědo* (< ědochъ), *móg(o)*, *píta*, *né kti* (< *ne chotěchъ*). Dies kommt daher, weil diese Verben in Wirklichkeit beide Aspekte haben (wie übrigens oft auch in anderen Dialekten).

Das Perfektum ist die einzige anwendbare Zeit für die nichterlebte Vergangenheit. Deshalb dominiert es absolut in den Volkserzählungen, während in den Volksliedern der Imperfekt und Aorist in bedeutendem Masse auftritt. Dies kommt daher, weil das Spezifikum des Singens es dem Sänger gestattet sich als Augenzeuge dessen zu verhalten worüber er singt. Ein derartiger Standpunkt ist für die künstlerische Mitteilung charakteristisch und in den Volkserzählungen Vuks und Ljubišas stark vertreten. Deshalb konnten frühere Forscher, die von der Analyse dieser Texte ausgingen, die Kategorie des Erlebens überhaupt nicht ersehen. Das Perfektum kann aber auch für eine erlebte Handlung gebraucht werden, wenn diese nicht als Prozess, sondern als einfache Tatsache betrachtet wird, also ohne Uebertragung in Gedanken in die entsprechende Zeit und Situation in der Vergangenheit. Ein derartiges Perfektum tritt besonders oft im Streit, bei Beschimpfungen, im Zwist auf. Bei einigen Beispielen wiederum dominiert eine Nuance der Resultativität. Die Bedeutung des Nichterlebens und die Bedeutung des Faktums stellen, geschichtlich betrachtet, in Wirklichkeit eine Umformung dieser Bedeutung dar, die chronologisch primär ist. Die Resultativität zeigt sich entweder dort wo ein vollendeter Zustand als Ergebnis einer bereits vollführten Handlung angetroffen wird, oder in einer Präterito-Präsens-Situation. Im ersten Fall hat die sprechende Person die Handlung nicht erlebt (sondern nur der Zustand nach derselben gesehen), im anderen Fall hinwiederum nimmt sie die Handlung als Tatsache und nicht als einen Prozess hin. Die spätere Evolution der Bedeutung hat die semantischen Momente in den Vordergrund gerückt, während die Resultativität auf den Rang eines zweitrangigen Merkmals zurückgeführt wird.